

УДК 94:339.56(497.1:430)''1938/1939''

CERIF: H250, H270, H271

DOI: 10.5937/AnaliPFB20031111

Др Саша Илић*

НЕОПРАВДАНА НАДА: РОБНА РАЗМЕНА ЈУГОСЛАВИЈЕ И УВЕЋАНОГ ТРЕЋЕГ РАЈХА 1938–1939. ГОДИНЕ

Од средине тридесетих година XX века Немачка је постала најзначајнији спољнотрговински партнер Југославије и других земаља средње и југоисточне Европе. Очекивање даљег раста размене са Немачком, знатно увећане након припајања Аустрије, анексије Судета и успостављања Чешко-моравског протектората, које су 1938. и 1939. године изражавали политички кругови у Југославији, није се остварило. Зашто је укупна размена увећане Немачке са Југославијом почела да показује тенденцију опадања и какав је био спољнотрговински тренд Трећег рајха са осталим земљама Југоистока, тема је овог рада.

Кључне речи: *Југославија. – Немачка. – Анилус. – Спољна трговина. – Средња Европа. – Југоисточна Европа.*

1. УВОД

Појава која је далекосежно обележила привредну, социјалну и укупну историју периода између два светска рата била је Велика економска криза (1929–1933). Као директна последица депресије набујао је економски национализам, праћен јаким мерама протекционизма. Енормно повећање царина и других заштитних тарифа, које су у већини земаља Европе од 1927. до 1931. године нарасле за готово две трећине, и увођење строгих увозних дозвола и квота (укључујући

* Научни сарадник, Архив Народне банке, Народна банка Србије, Београд, sasa.ilich@gmail.com.

забрану увоза појединих роба), водили су краху међународне трговине. Напуштан је *laissez-faire* и растао је државни интервенционизам. Услед недостатка страних средстава плаћања и злата уведене су строге мере контроле девизне размене, што је међународну трговину враћало на размену добара (клиринг). У слабо развијеним аграрним земљама, каква је била Краљевина Југославија (КЈ), мањак девиза је био резултат драстичног смањења извоза пољопривредних производа и опадања обима дознака иселјеника¹, па не чуди што је она била прва држава потписница клириншког споразума, са Аустријом, у јануару 1932. године.²

Између 1928. и 1935. године вредност европског увоза је пала за 62%, а извоза за 65%. Покушаји да се стање врати у нормалу пропадали су један за другим, а пракса напуштања златног стандарда, коју је до 1936. године успоставила већина држава Европе, уз његово истовремено очување у Сједињеним Америчким Државама, Француској, Италији и неким другим земљама, водила је умножавању монетарних споразума, што је додатно компликовало и депресирало светску економију (Kindleberger 1993, 385; Berend 2006, 62–65). Систем клириншких уговора и платних споразума био је кључно средство за регулисање југословенских робних дуговања и потраживања према иностранству јер валутне прилике у њој и у земљама у које је претежно извозила „нису дозвољавале да се тај систем укине“ (Народна банка 1936, XXXII).

Ради спречавања слома пољопривредне производње, у аграрним земљама су се као видови интервенционизма појавили државни монополи на трговину производима земљорадње и сточарства и активности државе на дистрибуцији производних и извозних субвенција, релаксирању сељачких дугова и снижавању цене производње. Економски мултилатеризам је готово ишчезао, опстало је тек неколико међународних картелских споразума, чију су претходну доминацију заменили државни и регионални економски споразуми. То је резултирало фактичким формирањем економских блокова од којих је за Југославију најзначајнији био блок земаља централне и југоисточне Европе, на челу са Немачком, образован између 1934. и 1939. године закључивањем низа билатералних споразума (Kindleberger 1993, 379; Berend 2006, 66–67).³

¹ Између 1929. и 1932. године приходи КЈ од спољнотрговинског пословања опали су за 66,37%, са 11,6 милијарди динара на 3,9 милијарди (Gnjatović 2018, 120).

² Споразум је ступио на снагу 21. априла 1932. године (*Службене новине Краљевине Југославије*, 103/1932). До краја исте године Југославија је закључила клириншке споразуме са Белгијско-луксембуршком привредном унијом, Италијом, Швајцарском, Чехословачком, Француском и Грчком. Споразуме и пратећа извршна акта види у *Алманahu Београдске берзе* (Београдска берза 1933, 275–296).

³ Због истородности неразвијене аграрне привреде, земље југоисточне Европе нису могле превазићи кризу међусобном разменом. Изузев делимично Мађарске,

Економско приближавање Југославије Немачкој коинцидира-ло је са више крупних политичких догађаја и појава општег и локалног карактера. На развалинама слабо функционалне Вајмарске демократије нарастао је нацистички колос који је од јануара 1933. године немачку државу и већи део друштва упрегао у своју идеолошку матрицу, задојену ексклузивизмом и експанзионизмом. Западне демократије, суочене са последицама кризе, затвориле су се и, занемаривши потребе савезника са истока, без озбиљнијег отпора пуштале су нови режим у Берлину да шири утицај. Југославија, коју је унутрашња политичка нестабилност довела до диктатуре, остала је без владоаца, краља Александра Карађорђевића, у тренутку када је депресија достигала врхунац (1934), (Avramovski 1968; Hoptner 1972; Rothschild 1974; Лукач 1982; Kindleberger 1986; Vinaver 1987; Milak 1987; Petranović 1988; Cvetković 2006; Чалић 2013).

2. ПРИБЛИЖАВАЊЕ НЕМАЧКОЈ

На унутрашњем плану обезглављена убиством краља у атентату, економски рунирана ударима кризе, са окружењем које се из дана у дан рапидно мењало, Југославија се постепено окретала Немачкој, налазећи компатибилност између својих потреба за извозом хране и сировина и увозом индустријских производа и потребом Немачке за увозом продуката пољопривреде, минерала и руда и извозом фабриката и технологије. Економско окретање је водило политичком приближавању. Тај процес је започет за време владе Богољуба Јевтића (20. децембар 1934 – 24. јун 1935), а јасно профилисан током мандата Милана Стојадиновића (24. јун 1935 – 5. фебруар 1939). Истовремено, то је значило постепено удаљавање од Француске (која је и сама мењала спољнополитичку оријентацију) и савезничких оквира које је она успоставила или подржавала. Југославија, као ни остале чланице Мале Антанте, није озбиљније спречила слабљење и крах тог савеза, утицала је на преоријентацију спољнополитичког курса Балканског споразума, није се отворено супротставила аншлусу (*Anschluss*) Аустрије, 12. марта 1938. године, нити претњама по сувереност и независност Чехословачке, које су постале очигледне након Минхенског споразума, 30. септембра 1938. године (Vanku 1969; Stojkov 1985; Avramovski 1986b).

Искорак Југославије ка Немачкој изазван је комплексним унутрашњим политичким и економским односима и променама, динамичним мењањем друштвене стварности у регионима Средње и Југоисточне Европе, па и читавог континента, као и наговештајима

остале земље су једва трећину сопствених вишкова могле да размењују између себе, док су више од две трећине аграрних вишкова, сировина и полуфабриката морале да понуде другим тржиштима (Лукач 1980, 165).

измена у међународним односима. Стојадиновићев пут у *загрљај* Немачке, који су неки послератни аутори поједностављено објашњавали идеолошко-политичким тежњама⁴, без обзира на његову склоност кокетирању са иконографијом својственом антидемократским десничарским идеологијама, судећи према уверљивим ставовима Хаци-Јованчића, пре би се могао протумачити као тражење прагматичног пута, заправо као нужно, али не и искрено жељено решење у очекивању повољнијих времена (Hadži-Jovančić 2018, 226). Томе је ишао у прилог уочљиво амбивалентан однос југословенских власти, нарочито Стојадиновића и кнеза Павла, али и опозиције и шире јавности, према Немачкој и према Западу (Gašić 2006, 63–79). Слика света, а посебно Средње Европе, толико се променила тридесетих година XX века да је упитно колико су носиоци власти у мањим земљама могли да се одупру доминантним политичким и економским трендовима.⁵

Марсељски атентат је продубио неповерење према Италији због њеног одбијања да темељно истражи позадину тог убиства. Међутим, Југославија се разочарала и у Француску и Велику Британију које су у Друштву народа одбиле да је подрже, иако је истрага јасно показала да трагови атентатора, припадника ВМРО и хрватских усташа, воде до Италије и Мађарске. Париз и Лондон нису били спремни да недвосмислено осуде Мусолинија. Иако је кнез Павле настојао да у међународним односима остане неутралан и да води политику приближавања према суседима без прихватања уговорних обавеза (политика еквидистанце), осећајући се унеколико одбаченом, а у страху да не доживи већу изолацију, Југославија је почела све отвореније да се окреће Немачкој. То се нарочито испољило након што је Берлин у Друштву народа 18. новембра 1935. године због рата у Етиопији подржао економске санкције против Италије.⁶

Области од којих је била сачињена Југославија, као и остатак југоисточне Европе, биле су простор на којем су још од XIX века велике силе настојале да успоставе контролу, свака са својим интересима. Супарништво се нарочито заоштрило тридесетих година XX

⁴ Пример описивања свих спољнополитичких поступака М. Стојадиновића (а у позадини и намесника, кнеза Павла Карађорђевића) њиховим *фашистичким* дискурсом видети у: Čulinović 1961, 113–118.

⁵ Има јасних назнака да је још краљ Александар показивао спремност да модификује спољнополитички курс Југославије и тежиште њеног трговинског ослонца. Његово убиство је само искристалисало и убрзало такву намеру (Vanku 1969, 102–103; Винавер, 1977, 800; Vinaver 1986, 123–143).

⁶ Стојадиновић је, сем приближавања Немачкој, настојао да се приближи Бугарској и Италији. Кршећи одредбе уговора о Малој Антанти, Југославија је 24. јануара 1937. године потписала са Бугарском пакт о вечном пријатељству, а након трговинског уговора са Италијом, из 1936. године, 25. марта наредне године потписан је са њом споразум о пријатељству и ненападању (*Ускрињи пакт*) (Јовановић 1939, 404–409, 515; Milak 1987, 151–156).

века. Велике силе су читаву регију виделе као значајног снабдевача сировинама и пољопривредним производима и истовремено као солидно тржиште за продају продуката своје индустрије. Немачкој је регион постао важан и за развој ратне индустрије, нарочито након септембра 1934. године када је прокламован *Нови план*.⁷ Међутим, нацисти су само наставили тежње које је Немачка показивала и раније. Након послератне економске кризе и инфлације раних двадесетих година, Немачка је брзо почела да показује интересовање за развој привредних веза са европским *Југоистоком* (*Südost*) и за освајање повољних привредних позиција. Оживљавајући концепт *Средње Европе* (*Mitteleuropa*), као простора неопходног за нови успон, када је избила Велика депресија берлинска дипломатија није много крила намеру да оствари спољнополитичке циљеве користећи тешкоће у које су запале државе средње и југоисточне Европе. Најзначајнија политичка личност Вајмарске републике, канцелар (1923) и министар спољних послова (1923–1929) Г. Штреземан (*Gustav Stresemann*), био је заступник идеје о решавању политичких питања економским средствима, тим пре што је сматрао да је привреда била једино преостало обележје Немачке као велике силе. Тако се Југоисток појавио као могућа замена за изгубљено место на прекоморским тржиштима и спољнотрговински *појас за спасавање* (*Ristović 1991, 10–11*).

Суштински настављајући концепт *Grosswirtschaftsraum*, *Mitteleurope* и *Südosteuropa*, као немачког географског, културног и привредног „допунског простора“, нацисти су настојали да Југоисток вежу за себе трговинским везама, да помоћу њих прошире политички утицај и у што је могуће већој мери подрију француски систем безбедности. Унутрашња политичка нестабилност земаља Југоистока и смена крхких демократија диктатурама томе су само ишле на руку. Југославија у том погледу није била изузетак. У тренутку када је земља била на врхунцу кризе, из Берлина је понуђен билатерални уговор којим се Немачка обавезала да откупљује аграрне производе по ценама вишим него што су биле на светској пијаци и да заузврат продаје индустријске продукте. Додатну олакшицу девизама сиромашној Југославији (али и Немачкој) представљао је предлог да споразум буде клириншке природе, па је документ потписан већ

⁷ *Der Neue Plan* представљао је законодавни оквир за управљање привредом нацистичке Немачке. План је привремено заменио Први четворогодишњи план од 1. децембра 1933. године услед велике девизне оскудице. На подстицај Х. Шахта (*Hjalmar Schacht*), председника Рајхсбанке, а од августа 1934. године истовремено и министра економије, регулисана је прописима из марта и јула 1934. године трговина полупроизводима и целокупном индустријском робом, а 4. септембра 1934. године нови прописи су декретом уобличени у *Нови план*, акт који је одредио смер целокупне немачке привреде. Државни надзорни органи пратили су увоз сировина и других роба и са другим органима и државно контролисаним привредним асоцијацијама уређивали остала питања увоза и извоза, управљања девизама, потрошње сировина и регулисања цена. До избијања рата спољнотрговинска размена Немачке била је за трећину већа него 1928/1929. године (*Kahn 2006, 211–216; Schröder 1976, 52–53*).

1. маја 1934. године. Потписивање уговора је било утолико важније што је претходни (из 1927. године) истекао, а нови није закључен услед размимоилажења због питања преференцијала (Чалић 2013, 161; Brunnbauer, Buchenau 2018, 254–255; Hadzi-Jovancic 2018, 44–51; Коцић 2019, 144–150).⁸

Југославија и друге земље Југоистока без сумње су биле свесне да економска супремација лако води политичкој зависности, те су стога, иако у све чвршћем загрљају Немачке, тражиле некакав пут очувања што ширег степена економске независности. Пред крај деценије, и поред све већег уклапања у немачки систем економских односа, са огромним процентом трговинске размене и под све већим утицајем немачког инвестиционог капитала, Југославија је учинила поједине самосталне спољнотрговинске кораке не би ли некако смањила притисак. Тако она стимулише извоз у неклириншке земље, окреће се јаче старим партнерима, Француској и посебно Великој Британији (нарочито након посете немачког министра привреде Валтера Функа Београду и првог отвореног политичког притиска⁹), повећава обим увоза са Запада итд., па и креира унутрашњи развој који није био у складу с немачким очекивањима (индустријализација). Међутим, за озбиљнији *отпор* било је прекасно (Hadzi-Jovancic 2018, 118, 121, 123, 202, 227).¹⁰

3. НЕМАЧКА КАО КЉУЧНИ ЕКОНОМСКИ ПАРТНЕР

Немачка је систематично радила на трговинском приближавању и убрзо је постала најзначајнији економски партнер Југославије и целокупне средње и југоисточне Европе. Удео Немачке у југословенском извозу са око 14% из 1933. године порастао је 1936. године на око 24%, 1939. године износио је готово 32%, док је удео у увозу који је 1933. износио 13% порастао 1936. године на око 26,7%, а 1939. године на близу 47,7% (Општа државна статистика 1938, 190–191; 1941, 234–235). Како је приметила Чалић (2013, 161), „Југославија је доспела у опасну привредну, а тиме и политичку зависност“. Када је након убиства краља Александра и министра Луја Бартуа (Jean Louis Barthou) француски систем безбедности на истоку континен-

⁸ *Службене новине Краљевине Југославије*, 123 – XXXII/1934.

⁹ Функ је у октобру 1938. године понудио уговор по коме би Немачка откупљивала 50% југословенског извоза и пружила своју техничку помоћ и капитал за повећање обима производње руда метала, а да заузврат Југославија купује више немачке робе и на тај начин економским потезима потврди своје изјаве о политичком пријатељству (Hoptner 1972, 131–132; Коцић 2019, 246).

¹⁰ Неки ранији истраживачи, попут Винавера (Vinaver 1987, 286–288), покушајима очувања економске самосталности нису давали већи значај.

та почео да слаби, Немачка није пропустила прилику да га даље подрије. За само неколико година она је стекла потпуну економску доминацију у региону и, у комбинацији са политичким притиском (или обећањима ревизије граница у случају оних земаља које нису биле задовољне Версајским споразумом), успела је да се наметне као сила која диктира услове и да обезбеди потпуну подређеност *партнера*. Створивши велику економску зону „контролисане сарадње“, привредна интеграција која се одвијала под немачким вођством садржала је у себи несумњиво успостављање сфере политичког утицаја. Иако Југоисточна Европа није била ни из далека најзначајније спољнополитичко подручје Немачке, она је представљала, како је уочио Шредер (Schröder 1980, 289), „изванредан пример за то како су владе Рајха умеле политички да искористе економске промене у светској економској кризи“. Смена режима у Берлину 1933. године није дала Југоистоку никакву нову политичку важност, али је додатно подвукла њен економски интерес „допунског простора“, којем су у плановима за будућност нацисти остављали мало или нимало самосталности (Berend 2006, 148).¹¹

Табела 1.

Спољнотрговинска размена Југославије са Немачком 1933–1939.

Година	Увоз		Извоз	
	Вредност (у хиљадама динара)	% укупног увоза	Вредност (у хиљадама динара)	% укупног извоза
1933.	379.245	13,16	470.679	13,93
1934.	497.162	13,91	597.793	15,41
1935.	598.079	16,16	751.465	18,65
1936.	1.087.640	26,68	1.039.059	23,74
1937.	1.694.470	32,38	1.361.293	21,70
1938.	1.618.065	32,52	1.813.864	35,94
1939.	2.268.383	47,68	1.762.003	31,91

Извор: Општа државна статистика 1938, 190–191; 1939, 252–253; 1941, 234–235.¹²

¹¹ О трансформацији Балкана у Југоисток и плановима за будућност: Ristović 1991, 34–70.

¹² Беренд и Ранки (Berend, Ranki 1974, 281–282) износе нешто другачије проценте: увоз 1933: 13,2%, 1939: 53,2%, а извоз 1933: 13,9% и 1939. године: 45,9%.

Транзиција Хитлерових експанзионистичких идеја у конкретне планове водила је још интензивнијем интересовању Немачке за Југоисток, који је у припремама за рат виђен као допунски привредни простор и област из које би се, у замену за готове војне и друге производе индустрије, набављале храна и стратешке сировине (пре свега руде гвожђа и бакра) (Ristović 1991, 14–16; Чалић 2013, 162).¹³ Истовремено је продају пољопривредних производа Немачкој по повољним ценама и Стојадиновић покушао да прикаже као један од својих најзначајнијих спољнополитичких успеха (Petranović 1988, 285) па је и део предизборног маркетинга за децембарске изборе 1938. године утемељио на томе.¹⁴

Отприлике годину дана раније, Стојадиновић се суочио са спољнополитичким изазовом који је садржао битну економску компоненту. У питању је био догађај који није могао да остави незаинтересованим готово никог у Европи и који је наговештавао промену граница међу државама – присаједињење (аншлус) Аустрије Немачкој.

Аншлус није био нова тема. Још у новембру 1918. године Народна веће у Бечу донело је закон по коме је Аустрија проглашена делом Немачке Републике, чему се оштро супротставила Антанта. Мада потиснута, идеја аншлуса није била мртва и будила се у свакој новој кризи. Посебно узбуђење изазвао је план министара спољних послова Немачке и Аустрије Курцијуса (Julius Curtius) и Шобера (Johann Schober) о царинској унији (*Zollunion*) из 1931. године, коју је спречила Француска. Тежња за уједињењем двеју немачких држава почела је да добија значај доласком Хитлера на власт, који се за то залагао још у *Mein Kampf*. Већ 1934. године из Берлина подстакнути аустријски нацисти покушали су да изврше пуч, убили су аустријског канцелара Е. Долфуса (Engelbert Dollfuss) и само је извођење италијанске војске на Бренер зауставило немачку акцију. Међутим, изолација Италије због Етиопског рата приближила је Рим и Берлин, па је италијански утицај у Аустрији почео да смењује немачки, што је резултирало склапањем аустријско-немачког споразума 11. јула 1936. године. Немачка се све отвореније мешала у унутрашње ствари Аустрије, а осовина која се рађала између Рима и Берлина и политика немешања демократских влада Европе остављали су је да се сама суочи са нацистима. Крајем 1937. године Хитлер се осећао спремним да отпочне акцију окупљања свих Немаца под окриље Велике Немачке. У ту сврху разрадио је оперативне планове за

¹³ О повећању размене између Немачке и Југоистока 1933–1937: Лукач 1980, 168, 174–175.

¹⁴ Ипак, успеси његове економске политике нису одиграли довољно важну улогу да би обезбедио пресудну већину и опстао на власти, па га је 4. фебруара 1939. године кнез Павле удаљио. Политичка питања (нарочито унутрашња) наметнула су се као доминантнија (Stojkov 1985, 220).

окупацију Аустрије и Чехословачке *Подухват „Ото“ (Unternehmen Otto)* и *Случај „Зелено“ (Fall Grün)* (Балугџић 1938, 451–457; Потемкин 1951, 435, 493–494; Vinaver 1987, 12, 15, 91).

Посету Стојадиновића Берлину, у јануару 1938. године, немачке власти су искористиле да га приволе на аншлус. Сем импресиивног пријема који је приређен југословенском премијеру, Хитлер га је уверавао да су интереси Немачке на Балкану економске природе, а политичку компоненту садрже једино у томе што она жели „консолидовање Балкана из сопствених, чисто економских интереса“ (Stojadinović 1963, 498). Аншлус је у разговору отворено истакнут као тема (чак се говорило о његовој извесности у блиској будућности), уз обећања не само територијалне целовитости Југославије већ и *продубљивања економских односа*. Сем обећања која су дали Хитлер и Геринг, наредних дана Стојадиновићу су ширење трговинских веза нудили и други државни или пословни званичници, као што су министар финансија гроф Шверин фон Кросиг (Johann Ludwig Schwerin von Krosigk) и индустријалац Круп (Gustav Krupp von Bohlen und Halbach). Разговарало се о могућности испоруке најмодернијих авиона, топова и осталог наоружања и о увозу руде гвожђа и других сировина. Како је Стојадиновић забележио, Геринг је у замену за целокупну производњу мајдана гвожђа Љубија у Босни нудио „локомотиве, машине, читаве фабрике, авионе“, све што Југославија пожели (Stojadinović 1963, 500–501, 507–508, 510).¹⁵

То су били довољни аргументи да аншлус прихвати као *унутарнемачко* питање и мање зло по Југославију, мада је званично отварање кризе, након сусрета Хитлера са канцеларом Шушнигом (Kurt Schuschnigg) у Берхтесгадену, 12. фебруара 1938. године, Стојадиновића забринуло. Он није желео брз аншлус, али је страховао од поремећаја односа са Берлином. У разговору са британским дипломатом Брусом Локхартом (Bruce Lockhart) „није крио своје незадовољство“ наговештајима аншлуса, али није могао ни да занемари да је тадашња размена са Немачком износила готово трећину спољнотрговинске размене Југославије. Стојадиновић се отворено није изражавао о аншлусу ни позитивно ни негативно и наставио је да следи политику очувања одличних односа са Немачком очекујући од тога економску добит (Stojadinović 1963, 500–502; Biber 1966, 129; Avramovski 1986a, 628–629).

Политички гледано, југословенски врх није могао да жали за Аустријом јер се страх од рестаурације Хабзбурга непрестано осећао, без обзира на то колико је то имало утемељење у реалности. Сем тога, очекивало се и слабљење мађарског ревизионизма, а надања су

¹⁵ Хитлер је током пријема југословенских новинара, 18. јануара 1938. године, осетио потребу да нарочито истакне важност „што срдачнијих привредних веза“ између двеју земаља (*Правда* 1938, 2).

постојала и у извесне унутрашњополитичке добитке јер се очекивао губитак подршке сепаратистичким и *антидржавним* покретима (превасходно усташама и комунистима) која је повремено генерисана из Беча (Stojadinović 1963, 494–503; Rothschild 1974, 257; Viber 1966, 129–130).¹⁶ Економски посматрано, Аустрија је била важан трговински партнер, али Немачка је била значајнији. Како се процењивало да она дугорочно неће бити имуна на продор било Хабзбурга, било Италије, влади у Београду остало је да се, у смислу прагматизма на којем је инсистирала, потруди да „придобие нацистичког колоса и да за себе извуче неку корист“ (Avramovski 1986a, 625).¹⁷

Разумљиво је да је провадина штампа била на линији државног врха у питању аншлуса, али је то углавном био случај и са грађанском и националистичком опозиционом српском и хрватском штампом, мада се Мачек у неколико изјава у начелу опредељивао као његов противник (додуше више како би опонирао српском страху од рестаурације у Аустрији) (Terzić 1982, 54–55; Avramovski 1986a, 628). Извесних краткотрајних отпора било је у Словенији¹⁸, нешто критичких осврта могло се чути од појединих опозиционих политичара¹⁹, а комунисти су недвосмислено осуђивали и саму најаву аншлуса (*Proleter* 1938). Међутим, сви су се готово одреда о томе опредељивали као о политичком питању и анализирали политичке аспекте промена у средњој Европи. О економском углу било је мало речи, а и то као да је навођено узгред. Југословенски посланик у Прагу Василије Протић енглеском је колеги, изненађеном позитивним тоном писања листа *Време* о аншлусу, рекао како је Југославија постала сусед велике државе „према којој чак и Италија, која је слала своје дивизије на Бренер, има сада највеће обзире“ и да се није могло очекивати да ће она „протестовати и замерати се најбољем и највећем купцу аграрних производа“.²⁰ *Време* (1938, 8)

¹⁶ Архив Југославије (АЈ), Збирка Милана Стојадиновића (37)–19–138, извештаји Н.Н. повереника из Загреба о ставу Влатка Мачека према Хабзбурзима и тријализму (I 1938) и о реаговањима на Стојадиновићев пут у Немачку (25. јануара 1938). О ставовима разних политичких и друштвених фактора у Југославији поводом аншлуса: Мићић 2010, 113–234.

¹⁷ Према британској дипломатији још је краљ Александар сматрао да аншлус на дужој стази може донети Југославији политичку и економску корист (Avramovski 1986a, 13).

¹⁸ О неслагањима Словенаца: Мићић 2010, 139–153. Под утицајем Антона Корошца, шефа Словенске људске странке, велики део званичне и незваничне Словеније показао је поводом аншлуса нерасположење према Немачкој због чега га је председник владе након децембарских избора 1938. године склонио са места министра унутрашњих послова (Stojkov 1985, 218).

¹⁹ Видети скупштинско излагање др Мирка Косића, првака Народне радикалне странке, 15. марта 1938: Народна скупштина Краљевине Југославије 1938, 1056.

²⁰ АЈ, 37–29–211, Извештај посланика В. Протића из Прага.

се, осим на политичка питања, осврнуло и на економске теме, изразивши очекивање да ће се привредна сарадња са аустријским делом Рајха наставити без икаквих значајнијих неправилности и наду да би будућа размена Југославије са Великом Немачком могла бити збир претходних размена са Немачком и Аустријом и достићи чак 40% укупне спољнотрговинске размене. Загребачки *Обзор* (25. март 1938, 2; 30. март 1938, 2) показао је забринутост услед велике зависности региона од проширеног немачког тржишта које прети да све околне државе претвори у сателите немачког система, али је дневник *Jugoslovenski Lloyd* из истог града писао како услед искрених пријатељских односа Југославија не може имати ништа против јачања Немачке и добијања заједничке границе, тим пре што ће та чињеница олакшати међусобни привредни промет.²¹

Док је у вези са аншлусом југословенска спољна политика показала макар умерену заинтересованост и одиграла некакву улогу (додуше пасивну), када је отворена чехословачка криза, то питање је, сада већ из превеликог страха од Немачке и истовременог разочарања због пасивности Француске (Avramovski 1986a, 630, 658, 663; Gašić 2006, 65–66), маргинализовано до крајњих граница. Стојадиновић чак ни у мемоарима није нашао за сходно да проговори ни о Минхенској кризи (Мићић 2010, 294), а о зебњи коју је осећао према новом суседу сведочи недвосмислено стављање до знања британском дипломати Теренсу Шонеу (Terence Shone) да настоји „да избегне било какав потез који би могао изазвати немачко незадовољство“ (Avramovski 1986a, 663). Влада у Београду је словенску сродницу и савезницу из Мале Антанте препустила судбини, оставши до краја уздржана. Чак су 24. септембра 1938. године забрањене све политичке манифестације и демонстрације по улицама, мада су у Београду на више места одржани протестни скупови, али без значајнијег ефекта (Avramovski 1986a, 632). Колико су, међутим, очекивања југословенског политичког врха и штампе и обећања немачког државног и привредног руководства били реални и како се на спољнотрговински биланс Југославије одразило повећање Трећег рајха након аншлуса, анектирања Судета и стављања под протекторат Чешке и Моравске?

4. ПОКАЗАТЕЉИ РАЗМЕНЕ – УСПЕХ ИЛИ НЕУСПЕХ?

За разлику од политичара на власти, економисти су веома рано, иако и сами умерено оптимистични, у својим прогнозама показали већи степен реализма. У једној анализи Одељења за економска изучавања Народне банке КЈ, с почетка јуна 1938. године, наведено

²¹ Исто; АЈ, Централни пресбиро (38)–79–204; АЈ, 38–933–1119.

је како је аншлус пробудио живо интересовање читаве југоисточне Европе, а нарочито Југославије. Био је то догађај о коме се много писало у домаћој и страниј штампи, при чему су многи показивали пристрасност, па су, зависно од личних убеђења, оправдавали или критиковали сваки немачки корак и сваку последицу аншлуса. Проблем је имао два аспекта – политички и економски, при чему је у широкој јавности први заузимао неупоредиво значајније место. Међутим, за исправну процену последица таквог чина подједнако је битна економска анализа. Сматрало се да је Аустрија била важан спољнотрговински партнер Југославије, али и њен конкурент (на трећим тржиштима). Због тога су економисти очекивали привредне реперкусије аншлуса по привреду Југославије, али су сматрали да оне неће бити ни у ком случају штетне по интересе привреде.²²

Југословенски аналитичари су предвиђали да ће, макар у прво време, трговинска размена са Великом Немачком представљати збир претходних размена са Немачком и Аустријом. Додуше, очекиван је мањи немачки увоз дела производа који су након аншлуса постали *домаћи* (пре свега дрвета), али губитак тог дела југословенског извоза надокнадио би се на другој страни пошто су аншлусом изгубљене све финансијске и трговинске повластице које је Аустрија уживала код великих сила и других земаља, чиме је извозна индустрија тог новог дела Велике Немачке изгубила „своју ранију конкурентну супериорност“.²³ Ту се посебно мислило на Римски троугао, односно политички и привредни савез који је инициран у марту 1934. године Римским протоколима између Италије, Аустрије и Мађарске, а оснажен привредним протоколима који су, између осталог, Аустрији обезбедили преференцијалне царине за многе извозне производе.²⁴ Такође, корист по привреду Југославије очекивала се услед укидања улоге Беча у финансијском посредовању између западних држава и Балкана, које је наметало терет посредничке зараде и није увек било „пријатељски расположено према нашој земљи“, а корист се очекивала од тога што је будућа трговина са Немачком имала посла са јединственим царинским и тарифним подручјем и што отпадају све тешкоће транзитне трговине.²⁵

Стручњаци Народне банке сматрали су да се структура немачке спољне трговине неће битније изменити након аншлуса и да ће она и даље остати увозник животних намирница и сировина и

²² Архив Народне банке (АНБ), Народна банка Краљевине СХС/Југославије (1/II), Администрација главног седишта (АГС), Економска изучавања са библиотеком (17), „Југославија и аншлус“, 4. јун 1938.

²³ Исто.

²⁴ О Римским протоколима и Римском троуглу: Јовановић 1939, 18–26.

²⁵ АНБ, 1/II, АГС-17, „Југославија и аншлус“, 4. јун 1938.

извозник готове робе и делимично полуфабриката. Такође, очекивало се да се неће догодити битнија спољнотрговинска померања у читавом региону средње и југоисточне Европе, којем је Немачка била најзначајнији трговински партнер (Бугарска, Грчка, Мађарска, Румунија и Чехословачка).²⁶

Табела 2.

Удео Немачке у спољној трговини земаља Југоистока 1933. и 1939.

	Увоз у Немачку (1933)	Увоз у Немачку (1939)	Извоз из Немачке (1933)	Извоз из Немачке (1939)
Бугарска	36,0%	71,1%	38,2%	69,5%
Мађарска	11,2%	52,4%	19,6%	52,5%
Румунија	16,6%	43,1%	18,6%	56,1%
Југославија ²⁷	13,9%	45,9%	13,2%	53,2%

Извор: Berend, Ranki 1974, 281–282.

Табела 3.

Учешће земаља средње и југоисточне Европе у спољној трговини Немачке

	Увоз			Извоз		
	1929.	1933.	1937.	1929.	1933.	1937.
Бугарска	0,4%	0,7%	1,3%	0,3%	0,4%	1,1%
Грчка	0,8%	1,3%	1,4%	0,6%	0,4%	1,9%
Југославија	0,4%	0,8%	2,4%	1,1%	0,7%	2,3%
Мађарска	0,7%	0,8%	2,1%	1,1%	0,8%	1,9%
Румунија	1,6%	1,1%	3,3%	1,2%	0,9%	2,2%
Чехословачка	3,6%	2,9%	2,6%	4,9%	3,3%	2,6%
УКУПНО:	7,5%	7,6%	13,1%	9,2%	6,5%	12,0%

Наведено према: АНБ, 1/II, АГС-17, „Југославија и аншлус“, 4. јун 1938.

²⁶ Исто.

²⁷ Видети табелу 1.

Учешће Југославије у немачком увозу повећало се од 1929. до 1937. године шест пута, а у извозу се више него удвостручило, што је представљало најзначајнији раст од свих земаља региона. Исто тако, удео Немачке у спољнотрговинској размени Југославије и осталих земаља региона средње и југоисточне Европе, изузев Чехословачке, знатно се повећао, па је у том периоду мађарски увоз порастао за око 30%, бугарски за 50%, југословенски за 100%, а грчки чак за 200%. Са извозом је стање било нешто другачије и сем Југославије, која је забележила осетан раст, нешто већи од 150%, и мањег раста Грчке, остале су земље увезле из Немачке приближно исте или мање количине роба (Општа државна статистика 1935, 188–191; 1938, 190–191).²⁸ Доминантан положај Немачке у спољној трговини земаља те регије још је упечатљиви када се упореди са подацима о увозу и извозу са другим развијеним земљама – Италијом, Чехословачком, Енглеском, Француском и Сједињеним Америчким Државама (САД). Судећи према подацима лондонског *Економиста* (*The Economist*), који је за 1937. годину објединио податке за увећану Немачку (са Аустријом), увоз земаља регије из такве Немачке био је већи од збирног увоза свих осталих наведених држава – од око 10% у случају Румуније, 25% Грчке, 30% Мађарске, 40% Југославије и чак око 190% у случају Бугарске.²⁹

Занимљиво је да је увоз земаља Југоистока из Немачке приближно одговарао паду њиховог увоза из осталих развијених земаља, док је стање са извозом било неуједначено и разликовао се од земље до земље. У случају Југославије она је готово целокупно смањење извоза у развијене земље Запада пласирала у Немачку. То су превасходно били производи пољопривреде, највише житарице и месо, као и сировине за текстилну индустрију, дрвна маса, минерали и метали. С друге стране Немачка је извозила углавном готову робу и тек у мањој мери полуфабрикате, а за Југославију су најважнији артикли били гвожђе, машине, текстил и текстилни производи и производи хемијске индустрије.³⁰

Степен економске повезаности земаља Балкана и средње Европе са Немачком (и Великом Немачком) био је огроман, што је широко отварало врата и другим врстама утицаја. Такво преобликовање привредне слике регије, које се догодило тридесетих година XX века,

²⁸ АНБ, I/II, АГС-17, „Југославија и аншлус“, 4. јун 1938.

²⁹ У извозу је Немачка (са Аустријом) доминирала у односу на друге развијене земље у размени Мађарске и Бугарске, у случају Грчке и Југославије тај је однос био готово уједначен, а вредност извоза Румуније са Западом била је већа него са Немачком. Подаци из *The Economist*, од 14. маја 1938. године у: АНБ, I/II, АГС-17, „Југославија и аншлус“, 4. јун 1938.

³⁰ АНБ, I/II, АГС-17, „Југославија и аншлус“, 4. јун 1938.

имало је узроке и у степену развоја, односно индустријализованости. Читав простор чиниле су, према степену развоја, три целине. Прва је била Чехословачка, која, иако није достигла максимум индустријализације, знатно му се приближила и пружала је слику високоиндустријализоване земље. Мађарска је била у другом кругу и ни издалека није била индустријализована као њен северни сусед, али је њен степен развоја био толики да се могло очекивати да ће у кратком временском року почети да остварује активни биланс у размени готових роба. Коначно, трећи круг су чиниле Југославија, Румунија, Бугарска и Грчка, које су још биле на почетку озбиљније индустријализације. Оне су подизале индустрију за задовољење домаћих потрошних добара и рударска предузећа, и то углавном помоћу страног капитала.³¹ Такав развој узрокује, с једне стране, смањење увоза готове робе и раст увоза сировина и полуфабриката, а с друге стране, пораст извоза рударске производње која у извозу тих земаља, уз традиционални експорт пољопривредних добара, добија све већу важност. У таквим околностима, под утицајем Велике економске кризе, јавила се потреба двостраног изравнавања трговинског и платног биланса између Немачке и земаља Југоистока (и не само њих). Немачка потреба за увозом хране и сировина диктирала је њен развој производње готове робе, а да би ту робу куповале и наставиле сопствену индустријализацију без даљег задуживања, земље Југоистока приступиле су систематском прилагођавању своје аграрне производње и експлоатације рудног блага потребама Немачке. Економисти Народне банке јасно су уочавали да Немачка настоји да „осигура свој утицај на нашем делу континента“, али да би повезаност Југоистока са Немачком ослабила, нису биле потребне само активности земаља регије и њихов покушај пробијања на друге пијаци. Неопходно је било отварање тржишта западних држава за њихове извозне вишкове, али се то није догодило у довољној мери.³² Склупчана између све већих апетита Немачке и неадекватних економских одговора Запада, Југославија је постајала све више зависна од највеће силе у Средњој Европи, с којом је почела да дели и границу.

Аншлус је несумњиво донео знатну економску корист Немачкој (добро индустријализовану земљу, резерве гвожђа и других руда, знатне електропроизводне и дрвноиндустријске капацитете, солидне резерве злата и преко потребних пола милиона незапослених). Југославији је, пак, у првом тренутку донео велику зебњу због знатног дуга који су југословенски увозници имали према аустријским повериоцима (око 325 милиона динара) јер је због затварања клириншких рачуна и њиховог спајања с немачким рачунима, у случају

³¹ Исто.

³² Исто.

да се утврди неповољан курс динара и шилинга, тај дуг могао да буде вештачки надуван. Ипак, на бившу Аустрију је у јуну 1938. године примењен Немачко-југословенски споразум из 1934. године и трговински односи су остали неометани, па је чак клириншки дуг Југославије према Аустрији смањио вредност југословенског клириншког кредита у Немачкој, што је Народна банка сматрала повољном околношћу. Ипак, након припајања Аустрије Југославија се нашла у још тежем економском положају, а могућност да се избегне економска зависност од Немачке истопила се (Hadži-Jovančić 2018, 118–120; Коцић 237–238).

Југословенске економске власти дефинисале су правило да целокупни увозни волумен непосредно зависи од исхода извоза, те да је његов развој кључ развоја целокупне спољне трговине. Међутим, од 1937. године, која је била најплоднија по укупној вредности извоза и увоза још од 1930. године, обим спољне трговине почео је да варира. Увоз је, након врхунца на почетку последњег квартала 1937. године, почео да опада, док је извоз показивао силазни тренд још раније. Тренд пада целокупног извоза био је јачи од тренда пада извоза у Велику Немачку, што показује да се робни промет с њом развијао нешто повољније него са остатком света. Према тумачењу економских стручњака, пад увоза је био последица претходног опадања извоза, а њега је изазвала смена конјунктурног полета периодом лагане привредне стагнације, која је постала очигледна у току 1938. године.³³ Таква спољнотрговинска ситуација довела је, на захтев Немачке, до снижења курса клириншке марке (нижи курс је био потребан због нагомилавања клириншког слада), али је пад укупне размене са Немачком настављен и 1939. године, и то оштро у прва два месеца у поређењу са новембром и децембром 1938. године, што је делом могла бити и последица сезонске природе. Међутим, последица сезонских осцилација у питањима извоза и увоза отпада када се упореде подаци за исте месеце у претходним годинама.³⁴

³³ Јачи пораст увоза из Средње Европе у току 1937. године био је, према мишљењу стручњака Народне банке, последица општег фаворизовања увоза из клириншке Средње Европе на штету увоза из неклириншких земаља, као и конјунктуре која је те године постојала у Југославији. Пошто је конјунктурни полет проузроковао додатну увозну тражњу, она је због описане фаворизације задовољавана у Средњој Европи, док се у неклириншким земљама набављала само она роба која је неопходна, али чији је увоз због тога био мање подложен конјунктурним осцилацијама. Када је наступила стагнација, логичан је био пад увоза оних добара која су набављана због конјунктурног повећања конзума, тј. потрошње. АНБ, 1/II, АГС-17, „Наш робни промет са Великом Немачком“ [1939].

³⁴ Исто.

Табела 4.
*Југословенски извоз у Немачку (са Аустријом)
у прва два месеца 1938. и 1939. (у милионима динара)*

	1938.	1939.	Разлика	Раст/ пад
Житарице	68,1	29,9	-38,2	-56,1%
Воће и поврће	2,6	3,0	+0,4	+15,4%
Индустријско биље и остали пољоприв. производи	31,0	32,2	+1,2	+3,9%
Живе животиње	48,8	38,4	-10,4	-21,3%
Животињски производи	104,1	41,6	-62,5	-60,0%
Производи шумарства	18,4	9,9	-8,5	-46,1%
Производи рударства	10,9	16,1	+5,2	+47,7%
Метали	21,3	9,1	-12,2	-57,2%
Остало	10,8	17,4	+6,6	+61,1%
УКУПНО:	316,0	197,6	-118,4	-37,5%

Извор: АНБ, I/II, АГС-17, „Наш робни промет са Великом Немачком“ [1939]

Очигледно је да је југословенски извоз у проширену Немачку у јануару и фебруару 1939. године био нижи за близу 37,5% него што је то био збир извоза у Немачку и Аустрију у истом периоду претходне године. Највећи губитак у апсолутном новчаном износу и у релативном (процентуалном) паду обима извоза био је у експорту животињских производа, првенствено меса и јаја, али и масти, месних прерађевина, коже, перја и сличног. На тим производима зарадило се 62,5 милиона динара мање него годину дана раније, односно обим извоза је смањен за око 60%. Рачунајући и живу стоку (што би заједно са претходним чинило укупан сточарски извоз), укупна вредност извоза била је за 72,9 милиона нижа него претходне године. Осим тога, забележен је и више него преполовљен извоз метала (57,2%) и житарица (56,1%), а близу је био и обим експорта производа шумарства (46,1%). Забележен је осетно повећан извоз рударских производа (47,7%) и осталих неспецификованих артикала (61,1%), али је збир њихове апсолутне (новчане) вредности износио тек око 11,8 милиона динара, што ни издалека није било довољно да компензује пад на другим странама. Тако је укупни

извоз Југославије у Трећи рајх у јануару–фебруару 1939. године био за више од трећине (37,5%) мањи него годину дана раније у Немачку и независну Аустрију.³⁵

Пад обима извоза у Немачку није био тако драстичан као у прва два месеца 1939. године, али се наставио. До краја године Југославија је извезла робе у вредности од 1,762 милијарде динара, док је годину дана раније њен експорт у Немачку (са Аустријом) износио 2,119 милијарди динара. Био је то пад од око 16,8%. Још су поразнији подаци када се упореди извоз из трговински најуспешније, 1937. године, када је износио 2,209 милијарди динара (пад 1939. износио је 20,2%) (Општа државна статистика 1941, 234–235).

Југословенски увоз није, као извоз, био подложен већим сезонским осцилацијама, међутим и он је забележио пад у првом двомесечју 1939. године у односу на исти период 1938. године.

Табела 5.

*Југословенски увоз из Немачке (са Аустријом)
у прва два месеца 1938. и 1939. (у милионима динара)*

	1938.	1939.	Разлика	Раст/пад
Предива	29,6	35,3	+5,7	+19,2%
Тканине	25,1	25,6	+0,5	+2,0%
Роба, сем шивене	3,7	2,2	-1,5	-40,5%
Текстилне сировине	2,0	0,1	-1,9	-95,0%
Машине	105,1	67,6	-37,5	-35,7%
Метали и металне израђевине	41,0	41,5	+0,5	+1,2%
Хемикалије	24,7	35,8	+11,1	+44,9%
Папир	15,1	21,2	+6,1	+40,4%
Угаљ	28,7	11,6	-17,1	-59,6%
Стакло	9,0	9,3	+0,3	+3,3%
Остало	57,4	56,9	-0,5	-0,9%
УКУПНО:	341,3	306,9	-34,4	-10,1%

Извор: АНБ, I/II, АГС-17, „Наш робни промет са Великом Немачком“ [1939]

³⁵ Исто.

Главни пад увоза тицао се машина, који је у апсолутним бројевима био мањи за 37,5 милиона динара, односно за више од једне трећине (35,7%), а запажен је и знатан пад обима увоза немачког угља, од близу 60%. Опадање увоза машина могло је да буде у директној вези са инвестиционим делатностима у Југославији, које су се, након конјунктурног полета, смањиле 1938. и 1939. године, али занимљиво је да се тај пад у највећој мери односио на увоз артикала немачке аутомобилске индустрије.³⁶

Стање југословенског увоза није било ништа боље ни кад се упореде подаци за цео први квартал 1939. године са истим кварталом претходне године и то за читаву Велику Немачку, која је укључивала и највећи део некадашње Чехословачке. Укупно је увезено мање робе за чак 89 милиона динара (са простора некадашње Немачке и Аустрије 6,2, а Чехословачке 82,8 милиона динара). Увоз свих врста текстила и предива подбацио је за чак 55,9 милиона динара (додуше, у немачко-аустријском делу био је у *плусу* за 21,5 милиона, али је у чехословачком делу био мањи за 77,4 милиона), машина и справа за 34,5 милиона, угља за 24,3 милиона итд. Једино је осетније повећан увоз хемикалија (15,4 милиона динара) и неспецификоване (остале) робе (31 милион).³⁷

Подаци показују да је проширење Немачке на Аустрију и делове Чехословачке донело Југославији велики пад у увозу предива, од чак 17,8% (што се морало надоместити на другим тржиштима јер је у истом периоду укупан увоз порастао за 4,5%), увозу гвожђа и гвоздених израђевина од 10,9% (мада је укупан увоз порастао за близу 13,7%), али и увозу тканина (28,2%) и машина (14%). Југославија је тако након територијалних промена у Чехословачкој претрпела велико смањење увоза, мада се исто може рећи и за друге земље Југоистока. Додуше, поједине су, попут Бугарске, добиле од Немачке извесне компензације као што је *фрај-конто*, односно клиринг за снабдевање текстилним сировинама, које су иначе биле на девизном режиму, али са Југославијом то није био случај.³⁸

Ипак, југословенски увоз из Немачке се у наставку године повећавао и премашио је вредност увоза из 1938. године. Иако је укупан југословенски увоз те године био мањи за 218 милиона динара (1938. – 4,975 милијарди динара, а 1939. – 4,757 милијарди), увоз из Велике Немачке порастао је за 308 милиона динара. Био је виши за око 35,5 милиона динара чак и од обима увоза из Немачке и Аустрије у трговински полетној 1937. години (Општа државна статистика 1941, 234–235).

³⁶ Исто.

³⁷ АНБ, I/II, АГС-17, „Наш увоз из Велике Немачке у периоду јануар – април 1939“, 27. мај 1939.

³⁸ Исто.

Непосредно након аншлуса, у тренутку потписивања петог допунског споразума уз Трговински уговор од 1. маја 1934. године и петог поверљивог протокола Југословенско-немачког привредног одбора, почетком јуна 1938. године владало је уверење да ће спољнотрговинска размена Југославије с проширеном Немачком представљати збир вредности пређашње трговине са Немачком и Аустријом и износити око 45%, те да трговина, а нарочито југословенски извоз ничим неће бити ометени.³⁹ То се, међутим, није остварило у периоду док избијање Другог светског рата није сасвим пореметило укупну европску трговину. Ако упоредимо последњу годину без промена граница (1937) са годином када је окончано *мирно-допско* проширење Немачке (1939), вредност југословенског извоза смањена је за близу 447,33 милиона динара (1937. године са Аустријом 848,04 милиона динара, са Немачком 1.361,36 милиона динара, са увећаним Рајхом 1939. године 1.762 милиона динара), односно око 20,24%. Истовремено, порасла је вредност југословенског увоза, али за само око 35,49 милиона динара (1937. године са Аустријом 538,43 милиона динара, са Немачком 1.694,47 милиона динара; 1939. године 2.268,38 милиона динара), односно за око 1,58% (Општа државна статистика 1941, 234–235). Диспропорција је заправо још већа јер је крајем 1938. године у састав Немачке укључена и Судетска област.⁴⁰

Ако бисмо упоредили податке не само за Немачку, већ за шири централноевропски простор који је она потпуно контролисала, а који укључује и територије бивше Аустрије и бивше Чехословачке⁴¹, онда би спољноекономске последице територијалних промена

³⁹ О таквим очекивањима писао је правник и економски стручњак Министарства трговине и индустрије Б. Ђорђевић (Ђорђевић 1960, 160, 165, 169), а то уверење је поновљено у иначе студиозној, квалитетно елаборираној и изворно веома утемељеној докторској тези М. С. Коцић (2019, 238, 244) о економским односима Југославије и Немачке. АНБ 1/II, *Историјска архива*, к. 96 (протоколи).

⁴⁰ АНБ 1/II, АГС-17, „Наш робни промет са Великом Немачком“ (1939).

⁴¹ Године 1939. Судети су били у саставу Рајха, Чешко-моравски протекторат и марионетска Словачка формално су били изван, али под контролом Берлина и уклопљени у његов привредни план. Још важнији разлог за укључивање територија бивше Чехословачке у ову анализу јесте то што су власти у Прагу куповале за потребе Немачке (посредовање) како би се заобишле неповољне клаузуле о ограничењу увоза југословенских аграрних производа. Према одредбама Дубровачког (IV) протокола од 29. септембра 1937. године Немачка је могла увести из Југославије пољопривредних производа само за 50% свог укупног увоза из те земље, а VI поверљиви протокол од 25. октобра 1938. године ту је квоту подигао на 62%). Стога је и царинска статистика Југославије у позно пролеће 1939. године као великонемачки привредни простор рачунала не само Немачку са Аустријом и Судетима, већ и остатак некадашње Чехословачке (изузев Прикарпатске Русије, односно Рутеније, коју је у марту 1939. године анектирала Мађарска и која је имала незнатан привредни капацитет). Формално је Чешко-моравски протекторат у немачку царинску област укључен тек 1. октобра 1940. године. АНБ 1/II, *Историјска архива*, к. 96 (протоколи); АНБ 1/II, АГС-17, „Наш робни промет са Великом Немачком“ (1939) и „Наш извоз у Велику

по Југославију биле још поразније. Године 1937. Југославија је у Аустрију, Немачку и Чехословачку извезла роба у вредности од 2.702,36 милиона динара, а 1939. године у Немачку, Чешко-моравски протекторат и Словачку у вредности од 2.562,82 милиона динара (мање за 5,16%). Са истог простора увезене су 1937. године робе вредне 2.813,10 милиона динара, а 1939. године 2.582,35 милиона динара (мање за 8,2%) (Општа државна статистика 1941, 234–235).

Таквом стању су допринеле промене у општем немачком извозном режиму, који је 1938. године забележио пад продаје хемијских производа, угља и кокса, картона и хартије, машина и алата, металних производа и нарочито текстилних производа (пад у односу на 1937. годину износио је више од 530 милиона марака или 9%). За све те артикле, сем хемикалија, забележен је током прва четири месеца 1939. године пад извоза и на југословенско тржиште. Југославија је претрпела од проширења Немачке и највећа штета је била у увозу предива, међутим, сличан пад увоза из Немачке забележиле су и друге земље Југоистока.⁴² С друге стране, опао је и југословенски извоз. Најизраженији је био пад извоза кукуруза јер су извозни вишкови потрошени (уместо 123 милиона динара из 1937. године, односно око 370 милиона укључујући Аустрију и Чехословачку, у Велику Немачку, са Чешко-моравским протекторатом, извезено је само 31,7 милиона). Међутим, извозни потенцијал Југославије у шумарским производима није био смањен, али извоз у Немачку јесте, због тога што је након аншлуса лиферација таквим производима постала унутрашња ствар Рајха.⁴³

Битан фактор који је пореметио југословенски увоз, али и извоз са Немачком може се приписати конјунктурним утицајима. Општи раст економије почела је 1938. године да смењује рецесија. Опале су активности у трговини и страна улагања, што се брзо одразило на пад цена пољопривредних производа и неких сировина, међу којима и неких од најзначајнијих југословенских извозних артикала (пшеница, кукуруз, бакар). Када се у септембру 1938. године свет први пут озбиљно забринуо за мир, политичка несигурност је још више узнемирила тржишта. Стога је Југославија поопштрила увозне контроле за

Немачку у периоду јануар – април 1939“, 27. мај 1939; Ђорђевић 1960, 172, 183; Коцић 2019, 227–229.

⁴² АНБ 1/II, АГС-17, „О променама у немачком извозном режиму“, 31. мај 1939, и „Наш увоз из Велике Немачке у периоду јануар–април 1939“, 27. мај 1939.

⁴³ Истовремено је знатно порастао извоз пољопривредних производа у Чешко-моравски протекторат, што је представљало *трговину за другога*“ (Немачку), чиме је Берлин изврдавао протоколе потписане с Југославијом и угрожавао вредност клириншке тражбине у чехословачким крунама. АНБ 1/II, АГС-17, „Наш извоз у Велику Немачку у периоду јануар – април 1939“, 27. мај 1939. Упоредна табела о порасту извоза свиња, масти и свежег меса у: исто, „Југословенски извоз за Аустрију са Немачком и Чехословачком“, 30. мај 1939.

робу на клиринг и проширила листу артикала који се могу продавати искључиво за девизе (Hadži-Jovančić 2018, 120).⁴⁴

Смањеном обиму спољнотрговинског пословања за 1938. и само део 1939. године придонеле су и активности југословенских економских фактора у тражењу трговинских партнера на другим странама. Настојећи последњи пут да се отргну од претеране доминације Немачке, привредне и финансијске власти Југославије су покушале да повећају размену с Великом Британијом и другим земљама Запада. Народна банка је вишим курсом фунте подстицала извоз у Британију (од маја 1938. године), а Стојадиновић је тражио економску помоћ у виду кредита, па је до краја године порасла укупна размена двеју земаља. У односу на 1937. годину, извоз је порастао за 20,5 милиона, а увоз за 22,2 милиона, али до краја 1939. године биће забележен огроман пад размене (Општа државна статистика 1941, 234–235; Hadži-Jovančić 2018, 120).

Коначно, и југословенски трговински биланс са Немачком, који је варирао на измаку треће деценије XX века, крај епохе мира дочекао је у неповољном положају. Он је 1937. године био у пословању са Аустријом позитиван (309,61 милион динара), а са Немачком негативан (–333,18 милиона динара), тако да би збирни замишљени укупни биланс био негативан за само 23,57 милиона динара. Следеће, 1938. године, збирни биланс са Аустријом и Немачком био је позитиван и износио је 159 милиона динара, док је 1939. године трговински биланс са Рајхом био негативан у износу од чак 506,38 милиона динара (Општа државна статистика 1941, 234–235).

Статистички показатељи јасно указују на то да нису била оправдана јавна надања Југославије у економску корист од територијалне експанзије Немачке уочи избијања Другог светског рата. Додуше, када рат буде пресекао постојеће трговинске односе у Европи, зависност Југославије од Немачке још ће порастати, а тиме и обим трговинске размене, међутим та тема превазилази оквир овог рада. Рат је дубоко преобразио спољну трговину, а у односима Југославије и Немачке слабијем партнеру сужавана је могућност избора, док је растао страх од неизвесности. Немачка је све мање пословала с Југославијом, а све више је вршила притисак не само да се испуне споразумима договорени контингенти већ и да се они премаше, као што ју је и приморавала да не тргује са Западом. То више није био однос размене (макар и под неповољним околностима) већ грубе економско-политичке уцене.

⁴⁴ АНБ 1/II, АГС-17, „Наш извоз у Велику Немачку у периоду јануар – април 1939“, 27. мај 1939.

5. ЗАКЉУЧАК

Очекивања званичне Југославије да би последице територијалних промена у предвечерје Другог светског рата могле да буду повољне по њену робну размену, или макар непромењене, нису се оствариле, као што се нису остварила ни сва обећања која су немачки званичници дали Милану Стојадиновићу у јануару 1938. године. Пристајање на аншлус и потпуна тишина Београда према збивањима након Минхенског споразума нису довела до економских бенефита. Економска зависност од Немачке само је додатно порасла, а крај епохе мира обележен је рекордним југословенским дефицитом у међусобном трговинском билансу. Извоз, који је био кључ спаса заостале југословенске привреде, опао је у периоду када је највећи део Средње Европе присвојила Немачка. Пад за територију коју су сачињавале некадашње Аустрија и Немачка био је 1939. године, у односу на стабилну и успешну 1937. годину, већи од 20%, а рачунајући и територију некадашње Чехословачке, износио је преко 5%. Увоз је показивао разноврсније трендове, али његов пораст са аустро-немачким земљама од око 1,5% такође је забележио осетан пад од 8,2% када се у обзир узму и чехословачке територије. Таквом опадању допринело је више фактора, међу којима су најзначајнији економски ресурси земаља које је Немачка припојила (Аустрије и Чехословачке), промене у немачком извозном режиму и општи пад њеног извоза, пад југословенског извоза артикала чији су извозни вишкови постали дефицитарни (кукуруз) и смањена потреба за артиклима који су након проширења постали *домаћа* роба (аустријски производи шумарства), смена конјунктуре рецесијом, на коју крхка југословенска привреда није могла да буде имуна и у одређеној мери настојања Југославије да, у покушају да смањи немачки притисак, повећа укупну размену са Великом Британијом и Западом.

ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES)

- Avramovski, Živko. 1968. *Balkanske zemlje i velike sile 1935–1937: od italijanske agresije na Etiopiju do jugoslovensko-italijanskog pakta*. Beograd: Prosveta.
- Avramovski, Živko. 1986a. *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji: Godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938. Knjiga druga 1931–1938*. Beograd: Arhiv Jugoslavije – Zagreb: Globus.
- Avramovski, Živko. 1986b. *Balkanska antanta (1934–1940)*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.

- Балугдић, Живојин. 6/1938. Унутрашње остварење аншлуса. *Српски књижевни гласник* 19(53): 451–457. (Balugdžić, Živojin. 6/1938. Unutrašnje ostvarenje anšlusa. *Srpski književni glasnik* 19(53): 451–457.)
- Београдска берза. 1933. *Алманах Београдске берзе*. Београд: Београдска берза (Beogradska berza. 1933. *Almanah Beogradske berze*. Beograd: Beogradska berza.)
- Berend, Ivan T. 2006. *An Economic History of Twentieth-Century Europe: Economic Regimes from Laissez-Faire to Globalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Berend, Ivan T., Gyorgy Ranki. 1974. *Economic Development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries*. New York: Columbia University Press.
- Biber, Dušan. 1966. *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Brunnbauer, Ulf, Klaus Buchenau. 2018. *Geschichte Südosteuropas*. Stuttgart: Reclam.
- Vanku, Milan. 1969. *Mala Antanta 1920–1938*. Titovo Užice: „Dimitrije Tucović“.
- Винавер, Вук. 3–4/1977. Почетак немачке оријентације старе Југославије. *Историјски записи* 30: 785–800. (Vinaver, Vuk. 3–4/1977. Početak nemačke orijentacije stare Jugoslavije. *Istorijski zapisi* 30: 785–800.)
- Vinaver, Vuk. 1–4/1986. „Аустријски проблем“ и преоријентација спољне политике Југославије 1933–1934. године. *Југословенски историјски часопис* 25: 123–143.
- Vinaver, Vuk. 1987. *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929–1934*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Време*. 1938. Немачка и Аустрија уједињене учествоваће у нашој спољној трговини са 40 од сто. Београд 15. март 1938. (*Vreme*. 1938. Nemačka i Austrija ujedinjene učestvoваће u našoj spoljnoj trgovini sa 40 od sto. Beograd 15. mart 1938.)
- Gašić, Ranka. 1/2006. Београдска политичка и војна елита у светлу немачких и британских извора пред Други светски рат. *Историја 20. века* 24: 63–80.
- Gnjatović, Dragana. 2018. Filling the Gap in Historical Statistics: Macroeconomic Indicators of the Debt Burden of the Kingdom of Yugoslavia during the Great Depression. *Economic Gaps and Crises in South-East Europe: Present and Past*, eds. Daniel Dăianu, George Virgil Stoenescu. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.

- Dorđević, Boško. 1960. *Pregled ugovorne trgovinske politike: od osnivanja države Srba, Hrvata i Slovenaca do rata 1941. godine*. Zagreb: JAZU.
- Јовановић, Јован М. 1939. *Дипломатска историја Нове Европе 1918–1938. Књига II*. Београд: Издавачка књиžара Косте Ј. Михаиловића. (Jovanović, Jovan M. 1939. *Diplomatska istorija Nove Evrope 1918–1938. Knjiga II*. Beograd: Izdavačka knjižara Koste J. Mihailovića.)
- Kahn, Daniela. 2006. *Die Steuerung der Wirtschaft durch Recht im nationalsozialistischen Deutschland: Das Beispiel der Reichsgruppe Industrie*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann Verlag.
- Kindleberger, Charles P. 1986. *The World in Depression, 1929–1939: Revised and Enlarged Edition*. Berkley: Los Angeles – London: University of California Press.
- Kindleberger, Charles P. 1993. *Financial History of Western Europe*. 2nd edition. New York – Oxford: Oxford University Press.
- Коцић, Милена С. 2019. *Економски односи Краљевине Југославије и Немачке од 1929. до 1941. године*. Докторска дисертација. Ниш: Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, <http://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/12025>, 24. август 2020. (Kocić, Milena S. 2019. *Ekonomski odnosi Kraljevine Jugoslavije i Nemačke od 1929. do 1941. godine*. Doktorska disertacija. Niš: Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet, <http://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/12025>, 24. avgust 2020.)
- Лукач, Душан. 1/1980. Привредна експанзија Немачке према Југоистоку Европе 1933–1937. *Balkanica* 11: 163–177. (Lukač, Dušan. 1/1980. Privredna ekspanzija Nemačke prema Jugoistoku Evrope 1933–1937. *Balkanica* 11: 163–177.)
- Lukač, Dušan. 1982. *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope 1933–1941*. I–II. Beograd: Vojnoizdavački zavod.
- Milak, Enes. 1987. *Italija i Jugoslavija 1931–1937*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Мићић, Срђан. 2010. *Краљевина Југославија и аншлус Аустрије 1938. године*. Београд: Службени гласник. (Mičić, Srđan. 2010. *Kraljevina Jugoslavija i anšlus Austrije 1938. godine*. Beograd: Službeni glasnik.)
- Народна банка Краљевине Југославије. 1936. *Годишњи извештај Народне банке за 1935. годину*. Београд: Народна банка (Narodna banka Kraljevine Jugoslavije. 1936. *Godišnji izveštaj Narodne banke za 1935. godinu*. Beograd: Narodna banka.)

- Народна скупштина Краљевине Југославије. 1938. *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије: XXXV редовни састанак*. Год. 7. Књ. 3. Београд: Народна скупштина Краљевине Југославије. (Narodna skupština Kraljevine Jugoslavije. 1938. *Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije: XXXV redovni sastanak*. God. 7. Knj. 3. Beograd: Narodna skupština Kraljevine Jugoslavije.)
- Obzor*. 1938. Anschluss i ekonomski interesi. Zagreb 25. mart 1938.
- Obzor*. 1938. Zagreb 29. ožujka. Zagreb 30. mart 1938.
- Општа државна статистика. 1935. *Статистички годишњак 1933. Књига V*. Београд: Општа државна статистика. (Opšta državna statistika. 1935. *Statistički godišnjak 1933. Knjiga V*. Beograd: Opšta državna statistika.)
- Општа државна статистика. 1938. *Статистички годишњак 1937. Књига VIII*. Београд: Општа државна статистика. (Opšta državna statistika. 1938. *Statistički godišnjak 1937. Knjiga VIII*. Beograd: Opšta državna statistika.)
- Општа државна статистика. 1939. *Статистички годишњак 1938–1939. Књига IX*. Београд: Општа државна статистика. (Opšta državna statistika. 1939. *Statistički godišnjak 1938–1939. Knjiga IX*. Beograd: Opšta državna statistika.)
- Општа државна статистика. 1941. *Статистички годишњак 1940. Књига X*. Београд: Општа државна статистика. (Opšta državna statistika. 1941. *Statistički godišnjak 1940. Knjiga X*. Beograd: Opšta državna statistika.)
- Petranović, Branko. 1988. *Istorija Jugoslavije: Kraljevina Jugoslavija 1914–1941. I*. Beograd: Nolit.
- Потемкин, Владимир Петровић, редакц. 1951. *Историја дипломатије III: Дипломатија у периоду припрема другог светског рата (1919–1939)*. Београд: Архив за правне и друштвене науке. (Potemkin, Vladimir Petrovič, redakc. 1951. *Istorija diplomatije III: Diplomatiija u periodu priprema drugog svetskog rata (1919–1939)*. Beograd: Arhiv za pravne i društvene nauke.)
- Pravda*. 1938. „Југославија мора да буде велика, јака и слободна“ рекао је г. Хитлер југословенским новинарима на пријему. Београд. 19. јануар 1938. (*Pravda*. 1938. „Jugoslavija mora da bude velika, jaka i slobodna“ rekao je g. Hitler jugoslovenskim novinarima na prijemu. Beograd. 19. januar 1938.)
- Proleter*. 1938. Dokle će tako. Pariz januar–februar 1938.

- Ristović, Milan D. 1991. *Nemački novi poredak i Jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45: Planovi o budućnosti i praksa*. Beograd: Vojno-izdavački i novinski centar.
- Rothschild, Joseph. 1974. *East Central Europe Between the Two World Wars [A History of East Central Europe, Vol. IX]*. Washington: University of Washington Press.
- Службене новине Краљевине Југославије 103/1932 и 123 – XXXII/1934. (*Službene novine Kraljevine Jugoslavije 103/1932 i 123 – XXXII/1934.*)
- Stojadinović, Milan M. 1963. *Ni rat ni pakt: Jugoslavija između dva rata*. Buenos Aires: El Economista.
- Stojkov, Todor. 1985. *Vlada Milana Stojadinovića 1935–1937*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Schröder, Hans-Jürgen. 1–2/1976. Југоисточна Европа као „незванична империја“ („Informal Empire“) националсоцијалистичке Немачке – пример Југославија 1933–1939. *Историјски гласник* 48–81 (Schröder, Hans-Jürgen. 1–2/1976. Jugoistočna Evropa kao „nezvanična imperija“ („Informal Empire“) nacionalsocijalističke Nemačke – primer Jugoslavija 1933–1939. *Istorijski glasnik* 48–81.)
- Schröder, Hans-Jürgen. 3–4/1980. Nemačka politika prema Jugoistočnoj Evropi i reakcija anglosaksonskih sila 1929–1933/34. *Jugoslovenski istorijski časopis* 19: 289–305.
- Terzić, Velimir. 1982. *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941: Uzroci i posledice poraza, Knj. I*. Beograd: Narodna knjiga – Ljubljana/Beograd: Partizanska knjiga – Titograd: Pobjeda.
- Hadži-Jovančić, Perica. 2018. *Economic Relations between the Third Reich and Yugoslavia, 1933–1941* (Doctoral thesis), <https://doi.org/10.17863/CAM.18106>, 24. avgust 2020.
- Hoptner, Jacob B. 1972. *Jugoslavija u krizi 1934–1941*. Rijeka: „Otokar Keršovani“.
- Cvetković, Vladimir Lj. 2006. *Ekonomski odnosi Jugoslavije i Francuske 1918–1941*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
- Чалић, Мари-Жанин. 2013. *Историја Југославије у 20. веку*. Београд: Cliо. (Čalić, Mari-Žanin. 2013. *Istorija Jugoslavije u 20. veku*. Beograd: Clio.)
- Čulinović, Ferdo. 1961. *Jugoslavija između dva rata. Knj. 2*. Zagreb: Historijski institut JAZU.

Saša Ilić, PhD

Associate

National Bank of Serbia

UNWARRANTED HOPE: TRADE BETWEEN YUGOSLAVIA AND THE EXPANDED THIRD REICH 1938–1939

Summary

During the 1930s Germany became the most important economic partners of Yugoslavia and other countries of Central and Southeastern Europe. Economic domination led to the spread of political influences. Yugoslavia, as an exporter of food and raw materials and an importer of finished products, did not enter the German orbit unreservedly, but over time its capacity for independent action weakened. After Germany's announced territorial expansion, the pragmatic Yugoslav political leadership hoped that this would boost economic cooperation. However, the annexation of Austria, the Sudetenland and the Czech-Moravian Protectorate to Germany (1938–1939) did not lead to an increase in trade with Yugoslavia. Just the opposite, the trade declined due to German appropriation of the economic resources of the annexed countries, the general decline of German exports, the decline in Yugoslav exports (especially corn, whose surpluses were consumed), recession, and Yugoslavia's latest attempt to increase trade with Western countries, especially Britain.

Key words: *Yugoslavia. – Germany. – Anschluss. – Foreign trade. – Southeast Europe.*

Article history:

Received: 8. 7. 2020.

Accepted: 31. 8. 2020.